

ΚΡΥΠΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

Με την άλωση της Πόλης, και της Τραπεζούντας 8 χρόνια αργότερα, το 1461, έκλεισε το πρώτο μέρος του κεφαλαίου της ιστορίας του ποντιακού ελλητισμού. Πολλοί Έλληνες των πλούσιων παραλιακών πόλεων και των χωριών, για να σωθούν, πήραν το δρόμο της εξόδου και της προσφυγιάς. Άλλοι μετοίκησαν στα παράλια της μεσημβρινής και νότιας Ρωσίας, άλλοι στις παραδουνάβιες περιοχές, χτίζοντας καινούργιες ελληνικές πόλεις, καινούργια πολιτισμικά κέντρα, τα οποία αργότερα δέχονταν στοργικά κάθε καταδιωγμένο Έλληνα.¹ Ποντιόπουλα της Διασποράς είναι οι πρωτεργάτες της επανάστασης του 1821, οι αδερφοί Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης.² Οι περισσότεροι όμως πήραν το δρόμο που οδηγούσε στα απάτητα βουνά του Πόντου.³ Εκεί, μακριά από το βλέμμα του αχόρταγου δυνάστη, χτίσανε καινούργια χωριά και πόλεις, έναν καινούργιο αδούλωτο ελληνικό πολιτισμό.

Έχοντας όπλα τη θρησκεία, τη γλώσσα, την μακραίωνη ελληνική πολιτιστική παράδοση, τους χορούς και τα τραγούδια, μπόρεσαν στους δύσκολους εκείνους καιρούς ν' αντισταθούν στην οσμανική βία, τη βαρβαρότητα και το σκοταδισμό, διατηρώντας με κάθε τίμημα την ελληνική τους συνείδηση.

Είχε όμως και ο Πόντος τα θύματά του. Δεν μπόρεσε να ξεφύγει από τη σαρωτική λαίλαπα του ισλαμισμού. Πολλοί από εκείνους που έμειναν στα μέρη τους, αναγκάστηκαν κάτω από τις μεσαιωνικές πιέσεις των Τούρκων ν' αλλαξοπιστήσουν,

¹Χαραλαμπίδης Μ., Το Ποντιακό Ζήτημα σήμερα, Αθήνα (1991), σελ. 17. Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας..., σελ. 102. Του ιδίου, Οι Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Η γένεση της Διασποράς, στο: Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ., Εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη (1995), σελ. 14. Ζωίδης Γ., Πατροπαράδοτη φιλία, Βαρσοβία (1958), σελ. 44. Κάλφογλου Ι., Ο Άποικος, Βατούμ (1919), σελ. 76. Τριανταφυλλίδης Περ., Οι Φυγάδες, Αθήνα (1870), σελ. 167. Ιωαννίδης Σάββας, Ιστορία και στατιστική Τραπεζούντος και της περί ταύτην χώρας, Κωνσταντινούπολη (1870), σελ. 131. Αποστολίδης Δ., Ιστορία του Ελλητισμού του Πόντου, Θεσσαλονίκη (1935), σελ. 67.

²Jorga N., Geschichte des Osmanischen Reiches, τομ. 5ος, σελ. 241-243 και 402-405. Zinkeisen W., Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, Hamburg (1840), τομ. 6ος, σελ. 69 και τομ. 7ος, σελ. 243-253. Φιλήμων Ι., Ανέκδοτος περί των Υψηλάντων πραγματεία εν χειρογράφω της Εθν. Βιβλιοθήκης. Του ιδίου, Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως, Αθήνα (1859), τομ. Β'. Σταματιάδης Ε., Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διερχομένων, Αθήνα (1865), σελ. 135-141 και 151-155. Ενεπεκίδης Π., Αλέξανδρος Υψηλάντης, Η νίκη του ελληνικού ιδεαλισμού, στα: Πρακτικά του Β' Παγκόσμιου Συνεδρίου Ποντιακού Ελλητισμού, Θεσσαλονίκη (1988), σελ. 23-31.

³Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας..., σελ. 103. Χειμωνίδης Φ., Ιστορία και Στατιστική Σάντας, Θεσσαλονίκη (1972), σελ. 30. Τριανταφυλλίδης Π., Οι Φυγάδες, σελ. 53-54. Χαραλαμπίδης Μ., Το Ποντιακό Ζήτημα σήμερα, σελ. 17-18.

για να σώσουν τις περιουσίες τους, τη ζωή τους, την τιμή τους και για ν' απαλλαγούν μια για πάντα από την απάνθρωπη συμπεριφορά τους.⁴

Είναι αδύνατο να περιγράψει κανείς τις συνθήκες που βρίσκονταν οι χιλιάδες Έλληνες που αλλαξοπίστησαν. Κάθε χωριό, κάθε πόλη, κάθε οικογένεια έχει και μια ιδιαίτερη τραγική ιστορία. Στους δύσκολους καιρούς που πέρασε τότε ο ελληνισμός υπήρξαν ευτυχώς αρκετοί που πρόταξαν τα στήθη τους, αφήφισαν το θάνατο, ανέχτηκαν κάθε είδους ελεεινή ταπείνωση και προσβολή, αλλά δε λιποψύχησαν. Αντιστάθηκαν με τα λίγα μέσα που διέθεταν στο καρκίνωμα του εξισλαμισμού, κι έμειναν για πάντα χριστιανοί. Δεν θα ήταν υπερβολή, αν λέγαμε πως αυτοί είναι εκείνοι που διέσωσαν την ελληνική παράδοση, που κράτησαν ως την τελευταία μέρα αμείωτη την εθνική τους συνείδηση και αμόλυντη τη χριστιανική τους πίστη. Οι χριστιανοί αυτοί, ελληνόφωνοι αλλά και τουρκόφωνοι, υποχρεώθηκαν σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης το 1923 να εγκαταλείψουν τα μέρη όπου έζησαν τρεις χιλιάδες χρόνια και αποδεκατισμένοι να εγκατασταθούν στην Ελλάδα.⁵ Το 1914 σύμφωνα με τα στοιχεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και του Υπουργείου

⁴Kinneir Macdon, Reise durch Klein Asien, Armenien und Kurdistan, in den Jahren 1813 und 1814. Aus dem Englischen von F. Ukert, στο: Neue Bibliothek der wichtigsten Reisebeschreibungen, том. 27, Weimar (1821), σελ. 260-261. Σαμουηλίδης Χρ., Η περιφέρεια Σαμψούντος, στο: Α.Π. том. 37, σελ. 95. Παυλίδης Ι., Σελίδες ιστορίας αίματος και θυσίας Πόντου και Μικράς Ασίας, Θεσσαλονίκη (1979), σελ. 349. Τριανταφυλλίδης Π., Οι Φυγάδες, σελ. 51-53, 64-65, 84. Σαλτσής Ι., Χρονικά Κοτυώρων, σελ. 15. Κουλοχέρης Ι., Αμισός, Θεσσαλονίκη (1974), σελ. 7. Φουρνιάδης Π., Σελίδες από την ιστορία της Κερασούντος και τα τερατουργήματα του αμοσταγούς Τοπάλ Οσμάν, Καβάλα (1965), σελ. 11. Του ίδιου, Ιστορία και Λαογραφία Κολωνίας και Νικοπόλεως, Καβάλα (1964), σελ. 64. Ευαγγελίδης Τρ., Ιστορία της Ποντικής Τραπεζούντος, Οδησός (1898), σελ. 156-157. J. Ph. Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient, εκδ. Bruckmann F., München (1963), σελ. 134. Βακαλόπουλος Α., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, том. 2, σελ. 45-46.

⁵Wien HHStA, NPA, Karton 560, Liasse Griechenland V, V/1 Beziehungen zur Türkei 1921-1927, Zl. 60/P, Αθήνα (2 Νοεμβρίου 1924), österreichischer Generalkonsul in Athen nach Wien, Beilage. Dakin D., Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923, σελ. 362 κ.ε. Streit G., Der Lausanner Vertrag und der griechisch-türkische Bevölkerungsaustausch, Berlin (1929), σελ. 11κ.ε. Michaelsen E., Die "Austauschbarkeit" im Sinne des griechisch-türkischen Vertrages vom 30 Januar 1923... Diss., σελ. 11 κ.ε., 43 κ.ε. Kemal Pascha, Atatürk, Die nationale Revolution, σελ. 236 κ.ε. Crestovitch G., Griechenland-Italien-Türkei, στο: Zeitschrift für Politik, том. 18., Berlin (1929), σελ. 413, 416. Δάφνης Γ., Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων, том. 1, Αθήνα (1974), 2η έκδ., σελ. 32 κ.ε., 40. Boveri M., Das Weltgeschehen am Mittelmeer, Zürich-Leipzig-Berlin (1936), σελ. 419-421. Cevat A., Die Entwicklung des Nationalgefühls der Türken..., Diss., σελ. 114. Kramers, J. H., Die othomanischen Türken, σελ. 1047. Φωτιάδη Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας..., Hatzopoulos A., Die Flüchtlingsfrage in Griechenland, σελ. 22. Münir O., Minderheiten im Osmanischen Reich in der neuen Türkei, σελ. 220. Voyadzis B., Die Siedlungspolitik Griechenlands in der Nachkriegszeit, στο: Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa, 3. Jrg., Leipzig (1939), σελ. 277. Πάλλης Α., Αναδρομή στο προσφυγικό ζήτημα, στο: Μικρασιατικά Χρονικά (Μ.Χ.), том., 11, Αθήνα (1964), σελ. 30. Göchenjan H., Die Türkei und ihre christlichen Minderheiten, σελ. 110. Λαυρεντίδης Ι., Πρόσφυγες εξ ανταλλαγής και ανταλλάξιμος πληθυσμός, Αθήνα (1975), σελ. 20 κ.ε. Του ίδιου, Τα πεπρωμένα της φυλής, στο: Ποντιακή Στοά (Π.Σ), Αθήνα (1971), σελ. 194 κ.ε. Ρούκουνα Ε., Εξωτερική Πολιτική 1914-1923, σελ. 368. Duda H., Vom Kalifat zur Republik, Wien (1948), σελ. 157. Μπirstant E., Η μεγάλη προδοσία, Αθήνα (1982), σελ. 196. Charputlu K., Η Τουρκία σε αδιέξοδο, σελ. 79.

των Εξωτερικών της Ελλάδας, ζούσαν στον Πόντο 696.495 ορθόδοξοι ελληνόφωνοι και τουρκόφωνοι χριστιανοί.⁶ Από αυτούς 353.000 δολοφονήθηκαν από τους Νεότουρκους και τους κεμαλικούς την περίοδο 1916-1923.⁷

Μια ιδιαίτερη τραγική κατηγορία κατοίκων που ζουν ακόμη σήμερα στον Πόντο είναι οι ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι των περιοχών Τόνυας, Όφεως, Σουρμένων και Ματσούκας, οι οποίοι αλλαξοπίστησαν βίαια τον 17^ο και 18^ο αιώνα, αλλά η πλειοψηφία τους δεν ξέχασε την καταγωγή της. Ο χρόνος και οι βίαιες μέθοδοι αφομοίωσης που συστηματικά αξιοποιήθηκαν, μπορεί να αλλοίωσαν, όμως δεν εξαφάνισαν την ιστορική τους μνήμη.⁸

Το 1914 η επίσημη στατιστική του Οικουμενικού Πατριαρχείου, καταχωρημένη και στα αρχεία του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών υπολόγισε πως οι

⁶A.Y.E., K.Y., A/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου, Έκθεση του αρχιμανδρίτου Πανάρετου, σελ. 12. Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας, σελ. 540. Πανάρετος, Ο Πόντος ανά τους Αιώνας, Δράμα (1927), σελ. 118, 225. Αποστολίδης Δ., Ιστορία του Ελληνισμού του Πόντου, Θεσσαλονίκη (1935), σελ. 135. Λαυρεντίδης Ι., Πρόσφυγες εξ ανταλλαγής και ανταλλάξιμος περιουσία, στο: Π. Σ., Αθήνα (1972-74), σελ. 16. Φωτιάδης Κ., Οι Έλληνες του Πόντου ως τη Συνθήκη της Λωζάννης, στο: Πολυεθνική Τουρκία, Εκδ. ΚΕ.ΠΟ.ΜΕ., και Διεθνής Ένωση για τα Δικαιώματα και την Απελευθέρωση των Λαών, Αθήνα (1993), σελ. 199.

⁷Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, στα πρακτικά: Β' Παγκόσμιο Συνέδριο Ποντιακού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη (1988), σελ. 283. Χαραλαμπίδης Μ., Το Ποντιακό ζήτημα σήμερα, σελ. 20-22. Του ιδίου, Εθνικά Ζητήματα, Αθήνα (1989), σελ. 67. Τσορακλίδης Γ., Η Γενοκτονία του Ποντιακού Ελληνισμού, στο: Πρακτικά του Γ' Παγκοσμίου Συνεδρίου Ποντιακού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη (1992), σελ. 257.

⁸Αποστολίδης Δ., Ιστορία του Ελληνισμού του Πόντου, σελ. 76. Κανδηλάπτης Γ., Τα φυτίανα, Θεσσαλονίκη (1949), σελ. 11 κ.ε. Κουκίδης Κ., Κόσμοι της Ανατολής, Αθήνα (1958), σελ. 297, 299. Ιωαννίδης Σ., Ιστορία και στατιστική Τραπεζούντος, Κωνσταντινούπολη (1870), σελ. 134-135, 258. Τριανταφυλλίδης Π., Οι Φυγάδες, σελ. 83-90. Του ιδίου, Ποντιακά, Αθήνα (1865), σελ. 33-34. Βακαλόπουλος Α., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, том. 4, σελ. 94. Χρύσανθος, Η Εκκλησία Τραπεζούντος, σελ. 707-708. Κάλφογλου Ι., Σούρμενα, Βατούμ (1921), σελ. 60. Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί, σελ. 14, 18. Οικονομίδης Δ., Ο Πόντος και τα δίκαια του εν αυτό Ελληνισμού, Αθήνα (1919), σελ. 16-17. Σαμουηλίδης Χρ., Οδοιπορικό στον Πόντο, Αθήνα (1979), σελ. 77, 79 κ.ε. Παπαδόπουλος Α., Αναμνήσεις και νοσταλγήματα από τον Πόντο μας, Έδεσσα (1962), σελ. 30-31. Του ιδίου, Ο Πόντος διά των αιώνων, στο Α.Π., том. 1, Αθήνα (1928), σελ. 32, 35. Πανάρετος, Ο Ελληνισμός του Πόντου, A.Y.E., K.Y., A/1920 (Έκθεση του αρχιμανδρίτη Πανάρετου, προηγούμενου Βαζελώνος), σελ. 10-12. Σκαλιέρης Γ., Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντος, σελ. 47. Αγγελομάτης Χ., Χρονικόν μεγάλης Τραγωδίας, Αθήνα (1971), σελ. 421. Παπαδόπουλος Δ., Γενεαλογικός Κώδικας Σταυρί, Θεσσαλονίκη, 1961. Σκοπετέας Σ., Οι Υψηλάνται, Η Τραπεζουντιακή καταγωγή τους, στο: Α.Π., том. 20, Αθήνα (1955), σελ. 150 κ.ε. Λαμέρας Κ., Το μικρασιατικό πρόβλημα, Αθήνα (1918), σελ. 37. Του ιδίου, Πόσοι και ποίοι οι κάτοικοι της Μικράς Ασίας μετά την ανταλλαγήν, Αθήνα (1929), σελ. 76. Ίστωρ, Πόντιος, Αι εξισλαμίσεις εν Πόντω και οι Κλωστοί, στο: Ποντιακά φύλλα, том. 1, Αθήνα (1936), σελ. 5. Defner M., Πέντε εβδομάδες παρά τοις αρνησιθρήσκους εν Όφει, στο: Εστία, том. 4, Αθήνα (1877), σελ. 547. Ελευθεριάδης Ν., Ανατολικά Μελέται, Σμύρνη (1909), σελ. 25. Bryer A., The Tourkokratia in the Pontos, στο: Neohellenika, том. 1, Austin, Texas/USA (1970), σελ. 45-46. Κάλλης Θ., Συγκινητικά αναμνήσεις, στο: Ποντιακά Χρονικά, τευχ. 19, Θεσσαλονίκη (1974), σελ. 13. G. Stratil-Sauer (Verkehrsgeographische Bemerkungen zur Stadt Trapezunt im ostpontischen Gebiet, στο: Α.Π., том. 29, Αθήνα (1968-69), σελ. 324.

ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι ανέρχονταν σε 190.0000.⁹ Όλοι αυτοί το 1923 υποχρεώθηκαν να παραμείνουν στην Τουρκία. Σύμφωνα με τη διατύπωση του άρθρου 1 της Συνθήκης της Λωζάννης του 1923 μονάχα η θρησκεία ήταν το αποφασιστικό κριτήριο της ανταλλαγής. Υπήρξαν χιλιάδες χριστιανοί που βρήκαν το ψυχικό θάρρος, ύστερα από πάλη στη συνείδησή τους, ν' αντισταθούν στη νέα θρησκεία, μ' έναν δικό τους τρόπο, για ν' αποφύγουν το θάνατο και τον εθνικό αφανισμό τους. Είναι εκείνοι που αναγκάστηκαν να δεχτούν επιφανειακά μόνο τον ισλαμισμό, διατηρώντας στα βάθη της ψυχής τους τη χριστιανική πίστη κι όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν την ελληνική γλώσσα. Μ' αυτό το θανάσιμο παιχνίδι μείνανε στην πραγματικότητα πιστοί στην ορθοδοξία και στην εθνική τους ταυτότητα.

Δύο σύμβολα θρησκευτικά, ο Σταυρός, σύμβολο της πραγματικής θρησκείας στα κρυφά και το Μισοφέγγαρο, σύμβολο της τυπικής θρησκείας στα φανερά. Ο Χριστός στην καρδιά και ο Μωάμεθ στα χείλη. Η παλαιότερη μαρτυρία κρυπτοχριστιανισμού και συμπεριφοράς της επίσημης εκκλησίας που έχουμε είναι η περίπτωση των κατοίκων της Νίκαιας του 1338.¹⁰ Οι κάτοικοι της Νίκαιας βλέποντας καθημερινά να ανέρχονται σε χιλιάδες τα θύματα του εξισλαμισμού ζητούν τη συμβουλή και τη βοήθεια του Πατριαρχείου. Ο Πατριάρχης Ιωάννης 14^{ος} ο Καλέκας Απρηνός, μπροστά στον κίνδυνο του αφανισμού της χριστιανότητας συμβουλεύει το ποίμνιό του να ακολουθήσει το δρόμο της αποκρυφίας, όταν δεν υπάρχει άλλος τρόπος σωτηρίας. Έτσι ο κρυπτοχριστιανισμός, με την άδεια της επίσημης εκκλησίας, δημιούργησε μια χριστιανική εκκλησία "υπό την γην" θαμμένη στα βάθη της ψυχής όλων εκείνων που αναγκάστηκαν να αλλαξοπιστήσουν φαινομενικά, διατηρώντας εσωτερικά την πίστη και προσπαθώντας με τρόπους μυστικούς να τελούν τους τύπους της αληθινής τους λατρείας, έχοντας στα υπόγεια των σπιτιών τους, σε σκοτεινά κελάρια, πίσω από ένα κιλίμι τις εικόνες των αγίων και το καντήλι. Όλοι είχαν δύο ονόματα, ένα χριστιανικό κι ένα τουρκικό. Τηρούσαν

⁹A.Y.E., K.Y., A/1920, Ο Ελληνισμός του Πόντου, Έκθεση του αρχιμανδρίτου Παναρέτου, σελ. 12. Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας, σελ. 540. Του ιδίου, Οι Έλληνες του Πόντου ως τη Συνθήκη της Λωζάννης, σελ. 223. Σκαλιέρης Γ., Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντος, Αθήνα (1921), σελ. 47.

¹⁰Βογιατζίδης Ι., Ιστορικά μελέται, στο Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Θ., τομ. 2, (1932), σελ. 145 κ.ε. Ανδριώτης Ν., Κρυπτοχριστιανικά κείμενα, Θεσσαλονίκη (1974), σελ. 8. Βακαλόπουλος Α., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τομ. 1, Θεσσαλονίκη (1961), σελ. 134. Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί, Θεσσαλονίκη (1974), σελ. 24-25. Γεδεών Μ., Λαθρόβιος Ορθοδοξία, στο: Μεσαιωνικά Γράμματα, Αθήνα (1930), τομ. 1, σελ. 91-92. Skendi S., Crypto-Christianity, σελ. 228. Νικολαΐδου Ε., Οι Κρυπτοχριστιανοί, σελ. 46. Χρυσάνθος, Η Εκκλησία Τραπεζούντος, σελ. 689 κ.ε. Wächter A., Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV. Jahrhundert, Leipzig (1903), σελ. 560. Άμαντος Κ., Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων, σελ. 67.

με ευλάβεια τις χριστιανικές νηστείες, βάφτιζαν κρυφά τα παιδιά τους.¹¹ Οι κώδικες των μοναστηριών και πολλών εκκλησιών χρησίμευαν ως μητρώα βαπτίσεων.

Εδώ θα πρέπει να τονίσω γενικά ότι τα μεγάλα μοναστήρια του Πόντου κατέχουν ξεχωριστή θέση στην ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού.¹² Χάρη στη διπλωματία

¹¹Ανδριώτης Ν., Κρυπτοχριστιανικά κείμενα, Θεσσαλονίκη (1974), σελ. 84. Αβραμάντης Ι., Από τη ζωή των κλωστών του Πόντου, στο: Μακεδονικόν Ημερολόγιον (1953), σελ. 113-118. Παπαδόπουλος Δ., Κρυπτοχριστιανικά, στο: Π. Σ., Αθήνα (1971), σελ. 101. Τσαρτιλίδης Χρ., Ιστορία της Κρώμνης, Ανέκδοτο χειρόγραφο, Πανάρετος, Ο Πόντος ανά τους αιώνες, Δράμα (1927), σελ. 120 κ.ε. Χατζόπουλος Γ., Οι Γυριστοί, στο Π.Ε. (1976), σελ. 302-304. Βακαλόπουλος Α., Ιστορικές παραδόσεις των Ελλήνων προσφύγων του Σογιούτ, στο: Ελληνικά, παράρτημα 4 (1953), σελ. 80. Ελευθεριάδης Ι., Οι Κλωστοί, σελ. 3, 21-22. Janin R., Musulmans malgré eux. Les Stavriotes, στο: Echos d' Orient, τομ. 15 (1912), σελ. 498-499. Πουλτίδης Ι., η Σουκρής, Αδημοσίευτο χειρόγραφο Κ.Μ.Σ., της Μ. Μερλιέ. Φάκελος Σταυρί, Κλωστοί. Hasluck F.W., The Crypto-cristians of Trebizond, στο: The Journal of the Hellenic Studies, τομ. 41 (1921), σελ. 201. Παπαδόπουλος Α., Ο υπόδουλος Ελληνισμός της ασιατικής Ελλάδος, Αθήνα (1919), σελ. 44-45. Τριανταφυλλίδης Π., Τα Ποντιακά, Αθήνα (1865), σελ. 89. Σαμουηλίδης Χρ., Πέρα στην Ανατολή, Αθήνα (1979), σελ. 12. Παπαδόπουλος Α., Αναμνήσεις και νοσταλγήματα από τον Πόντο μας, Έδεσσα (1962), σελ. 155. Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί, Θεσσαλονίκη (1974), σελ. 27.

¹²Χρυσάνθος, Η εκκλησία Τραπεζούντος, σελ. 473 κ.ε., 494, 710. Τριανταφυλλίδης Π., Οι Φυγάδες, σελ. 58-61. Παπαδόπουλος Α., Ο Μεσαιωνικός πολιτισμός του Πόντου, στο: Η.Μ.Ε. (1926), σελ. 372-373. Πανάρετος, Ιστορία της μονής Βαζελώνος, Τραπεζούντα (1909), σελ. 61 κ.ε., 90 κ.ε., 118 κ.ε. Γερβάσιος, Οι Σταυριώται, σελ. 21 κ.ε. Μαύρη Βίβλος, Κωνσταντινούπολη (1919), σελ. 269 κ.ε. Παπαδόπουλος Α., Ο υπόδουλος Ελληνισμός της ασιατικής Ελλάδος, Αθήνα (1919), σελ. 43. Δοσίθεος Ιεροσολύμων, Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, Βουκουρέστι (1715), σελ. 1230. Πανάρετος, Ο Πόντος ανά τους αιώνες, σελ. 97. Runciman S., Das Patriarchat von Konstantinopel, München (1970) σελ. 48, 374. Λαμψίδης Ο., Η Τουρκοκρατία στον μικρασιατικό Πόντο, στο Α.Π., τομ. 33. (1975-76), σελ. 205-206. Bruckmann F., (Hrsg) J. Ph. Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient, München (1963), σελ. 104, 134-135. Ιωαννίδης Σ., Ιστορία και στατιστική Τραπεζούντος, Κωνσταντινούπολη (1870), σελ. 242 κ.ε. Ζούζουλας Στ., Ο Ελληνισμός του Πόντου, Αθήνα (1982), σελ. 22, 24. Κλαδάς-Πουταχίδης Σ., Η εν Χαλδία του Πόντου ιερά μονή Παναγία Γουμερά, Αθήνα (1972), σελ.18. Σαμουηλίδης Χρ., Πέρα στην Ανατολή, Αθήνα (1979), σελ. 11. Ανδρεάδης Γ., Ο πολιτισμός του Πόντου, Αθήνα (1964), σελ. 51, 52, 530. Καμπουρίδου Αν., Οδοιπορικό στον Πόντο, Καβάλα (1980), σελ. 84, 86. Μαυρίδης Ι., Γεωγραφική περιγραφή της επαρχίας Τραπεζούντος και των παρ' αυτήν εξαρχιών Σουμελά, Βαζελώνος, Περιστερά, Τραπεζούντα (1901), σελ. 42 κ.ε. Σαρηγιαννίδης Κ., Ο Πόντος, Θεσσαλονίκη (χ.χ.) σελ. 5, 10, 35 κ.ε. Τανιμανίδης Π., Ζαβουλών ή Βαζελών, στο Π.Ε., (1977), σελ. 424-426. Παπαδόπουλος Α., Περί της πατριαρχικής ιεράς μονής Βαζελώνος, στο: Ποντιακά Νέα, αρ. 27, Θεσσαλονίκη (14.05.1974), σελ. 4. Kiepert H., Die Verbreitung der griechischen Sprache im pontischen Küstengebirge, στο: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, τομ. 25. Berlin (1890), σελ. 321. Bryer A., und Winfield D., Nineteenth-century monuments in the city and vilayet of Trebizont. Architectural and historical notes, στο: Α.Π., τομ. 30, Αθήνα (1970-71), σελ. 244, 276. Παπαμιχαλόπουλος Κ., Περιήγησις εις τον Πόντον, Αθήνα (1903), σελ. 58, 60, 63. Σκαλιέρης Γ., Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντος, Αθήνα (1921), σελ. 93. Αθανασιάδης Σ., Ιστορία και Λαογραφία της Σάντας, τομ. 1, Θεσσαλονίκη (1967), σελ. 150. Λαζαρίδης Α., Μικρά Ασία, Αθήνα (1968), σελ. 41, 43. Γερβάσιος, Επαρχία Ροδοπόλεως, στο: Α.Π., τομ. 6, Αθήνα (1935), σελ. 84. Ευφροσυνίδης Ι., Ιστορικά σελίδες της εν Πόντω ιεράς Βασιλικής πατριαρχικής και σταυροπηγιακής μονής αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα, Δράμα (1933), σελ. 3. Hell, Vera und Hellmut Türkei II, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz (1981), σελ. 62. Κιαγχίδης Χ., Ιστορία παλαιάς και νέας ιεράς μονής Α. Γ., Περιστερεώτα, Θεσσαλονίκη (1918), σελ. 44-45. Kluge T., Mitteilung über mehrere neue Evangelien-Handschriften aus den Klöstern der Kirchenprovinz Chaldin (Vilajet Tirabzon), στο: Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums, Giessen (1912) σελ. 266. Νικολαΐδης Α., Παναγία Γουμερά, στο Π. Χ. τομ. 3, τευχ. 20. Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 7. Τασούδης Γ., Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσάνθος ο από Τραπεζούντος, η εθνική και εκκλησιαστική δράσις του 1926-1949, Αθήνα (1972), σελ. 192. Miklosich F. & Müller J., "Imperator Trapezuntis Michaël Comnenus, monasterio Sancti Joannis Praecursoris in monte Zabulone, donat vicos exemptos a tributis", και "Alexius Comnenus imperator Trapezuntis,

τους, τη συνεργασία τους με τους επώνυμους κρυπτοχριστιανούς πολλές φορές σώσανε ηθικά, πνευματικά, εθνικά και σωματικά τον καταδιωγμένο ελληνισμό. Πάντρευαν τα κορίτσια τους αποκλειστικά με παιδιά κρυπτοχριστιανών. Στο παρακάτω δημοτικό τραγούδι η Πόντια μάνα αποκαλύπτει στην κόρη της το μυστικό της ελληνικής καταγωγής του υποψήφιου Τούρκου γαμπρού μ' έναν ξεχωριστό δικό της τρόπο:

Σιόνα μ' μη τυραννίεσαι, και μ' έης βαρύν καρδίαν
Θ' αλλάεις το χρυσόν όνομα σ' και τούρκικον θα βάλεις
θα παίρτς άντραν ολόχρυσον, χριστιανού παιδίν εν
Σα φανερά Μαχμούτ αγάς και σα κρυφά Νικόλας
Σο μοναστήρ' μεσανυχτί θα πάτε στεφανούζ' νε".¹³

Μηχανεύονταν χίλιους τρόπους, για να μπορέσουν να θάψουν τους νεκρούς τους σύμφωνα με το τυπικό της χριστιανικής λατρείας. Υπήρχαν πολλοί μοναχοί ντυμένοι δερβίσηδες που ταξίδευαν από χωριό σε χωριό, για να εξυπηρετούν κρυφά τις θρησκευτικές ανάγκες των κρυπτοχριστιανών.¹⁴ Το μαρτύριο της αποκρυφίας, που συνεχίζεται ως τις μέρες μας, αποκαλύφτηκε για πρώτη φορά επίσημα το 1856. Οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου εκμεταλλευόμενοι την έκδοση του σουλτανικού διατάγματος "Χάττι Χουμαγιούν" που υποσχόταν θρησκευτική και πολιτική

declarat, monasterium Sanctae Deiparae in monte Sumela esse biberum et requium", τομ. 5, στο: Acta et Diplomata graeca medii aevi, Vindobonae (1860)σελ. 261-264, 276-280. Minoide Mynas, "Fragments de manuscrits, inventaires et copies recueillis ou dressé par Minoide Mynas au cours de sa seconde mission en Orient (1844-45) pendant son séjour à Trébizonde et dans les monastères de la region", Paris, Bibl. Nat. MSS Suppl. Grec. 1248, σελ. 191-193. Fallmerayer J. Ph., Fragmente aus dem Orient, Κασσοκαλυβίτης Ν. - Μεταξόπουλος Π., Η θεία και ιερά ακολουθία Βαρνάβα και Σωφρονίου και η εν συνόψει ιστορία του Βασιλείου της περιφήμου Τραπεζούντος, Leipzig (1775), σελ. 40, 42. Κυριακίδης Ε., Ιστορία της παρά την Τραπεζούντα ιεράς βασιλικής πατριαρχικής σταυροπηγιακής μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της Σουμελά, Αθήνα (1898), σελ. 63-64, 77. Hell V., Felsen-kloster von Sumela bei Trapezunt, στο: Die Karawane, τομ. 8ος, τευχ. 314, Ludwigsburg (1967), σελ. 32. Λάμπρος Σ., Ελληνικά χειρόγραφα εν τη νήσω Κω στο: Νέος Ελληνομήμων, τομ. 3, Αθήνα (1906), σελ. 482-485.

¹³Χατζόπουλος Γ., Από την εφιαλτική ζωή των κλωστών του Πόντου, στο: Ποντιακά Ιστορήματα, τομ. 1, τευχ. 4-5, σελ. 8 κ.ε. Ανδριώτης Ν., Κρυπτοχριστιανικά κείμενα, σελ. 12. Παπαδόπουλος Δ., Ποντιακά δημοτικά τραγούδια, στο: Ποντιακά φύλλα, τομ. 2, Αθήνα (1937), σελ. 428. Παπαδόπουλος Δ., Ποικίλα άσματα του χωριού Σταυρίν, στο Α.Π., τομ. 11 (1914), σελ. 40. Λαμψίδης Π., Δημοτικά τραγούδια του Πόντου, Αθήνα (1960), σελ. 176.

¹⁴Πανάρετος. Ο Πόντος ανά τους αιώνας, σελ. 121. Ανδριώτης Ν., Κρυπτοχριστιανικά κείμενα, σελ. 12, 173-181. Μιρμίρογλου Β., Οι Δερβίσαι, Αθήνα (1940), σελ. 244-245. Χρύσανθος, Η εκκλησία της Τραπεζούντος. Γερβάσιος, αδημοσίευτο χφ με αριθμό πρωτοκόλλου 401 (1865), που βρίσκεται σήμερα στο αρχείο της βιβλιοθήκης Κυριακίδη στη Νάουσα. Χειμωνίδης Ε., Το σάλπισμα του αγόνου και ο Πόντος, στο: Ημερολόγιον Λεύκωμα Παναγία Σουμελά, Θεσσαλονίκη (1971), σελ. 153. Παραμυθάς Γ., Κρυπτοχριστιανοί Δερβίσηδες, στο: Π.Ε., (1975), σελ. 65 κ.ε.

ελευθερία σ' όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συγκεντρώθηκαν το Μάρτιο του 1857 στη μονή της Θεοσκεπάστου και εκεί ορκίστηκαν να αγωνιστούν ως την τελική νίκη, αφηφώντας την εξορία, το θάνατο και τα άλλα βασανιστήρια με τα οποία τους εκβίαζαν οι τουρκικές αρχές.¹⁵ Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα η δυναμική επιτροπή πέτυχε να αναγνωρισθούν οι πρώτοι κρυπτοχριστιανοί ως χριστιανοί. Ολόκληρα χωριά, το ένα μετά το άλλο αποκάλυπταν το μυστικό που κρύβανε τόσους αιώνες. Τριάντα χιλιάδες κρυφοί χριστιανοί καταγράφηκαν από τις επιτροπές που είχαν δημιουργηθεί το 1857 από τις τοπικές αρχές σε συνεργασία με τους αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων και των χριστιανών του Πόντου.

Ο Πρόξενος της Αγγλίας στην Τραπεζούντα F. Stevens, συμμετέχοντας στην επιτόπια έρευνα, του 1857, για να δει πόσοι κρυφοί χριστιανοί υπήρχαν, κατέγραψε σε 55 χωριά της περιοχής Κρώμνης, Αργυρούπολης, Σάντας και Χαψίκιοι 9.533 μουσουλμάνους, 17.200 κρυπτοχριστιανούς και 28.960 χριστιανούς.¹⁶ Η Έκθεση αυτή βρίσκεται σήμερα στα αρχεία του Foreign Office. Αξίζει όμως εδώ να αναφέρω ότι στον Πόντο υπήρχαν σύμφωνα με τις έρευνες του Κ.Μ.Σ. 1454 χωριά.¹⁷

Η νεοτουρκική Βουλή το 1910 αναγκάστηκε να αναγνωρίσει μια μεγάλη κατηγορία κρυπτοχριστιανών ως γνήσιους χριστιανούς.¹⁸ Όχι όμως όλους, αφού και πάλι οι περισσότεροι στάθηκαν άτυχοι, γιατί δεν πρόφτασαν να ξεμπερδέσουν από

¹⁵Χρυσάνθος, Η Εκκλησία Τραπεζούντος, σελ. 717. Bryer A., The Cryptochristians of the Pontos, σελ. 16. Φωτιάδης Κ., Οι εξισλαμισμοί ..., σελ. 29. Τριανταφυλλίδης Π., Οι Φυγάδες, σελ.78. Ανδριώτης Ν., Κρυπτοχριστιανική φιλολογία, Θεσσαλονίκη (1953), σελ. 12. Σκαλιέρης Γ., Λαοί και φυλάι της Μ. Ασίας, σελ. 387. Γερβάσιος, Οι Σταυριώται, σελ. 50.

¹⁶Public Record Office, London, F.O. 524/10, No 46/1857 (31.10.1857). Bryer A., The Tourkokratia in the Pontos σελ. 48. Ballance S., Brer A. & Winfield D., Ninetheenth-century monuments in the city and vilayet of Trebizond, στο: Α.Π., τομ. 28, Αθήνα (1966-67), σελ. 272.

¹⁷Μερλιέ Μ., Ο Τελευταίος Ελληνισμός της Μικράς Ασίας, Αθήνα (1974), σελ. 201.

¹⁸Α.Υ.Ε., Κ.Υ., 1911 Β/53 Προξενία Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, Αρ. Πρωτ. 10, Τραπεζούντα, (06.01.1911). Χρυσάνθος, Η Εκκλησία Τραπεζούντος, σελ. 670-671. Παπαδόπουλος Δ., Το Σταυρίν, στο: Π.Φ., τομ. 3. Αθήνα (1938), σελ. 56. Νικολαΐδου Ε., Οι Κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας, Ιωάννινα (1979), σελ. 476. Παπαδόπουλος Χρ., Κρυπτοχριστιανοί, στο Μ.Ε.Ε, τομ. 15, σελ. 296. Μηλιώρης Ν., Οι Κρυπτοχριστιανοί, Αθήνα (1962), σελ. 32. Janin R., Musulmans malgré eux. Les Stavriotes, σελ. 505. Γερβάσιος, Οι Σταυριώται, Κωνσταντινούπολη (1919), σελ. 83 Κτενίδης Φ., Οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, στο: Π.Ε., Θεσσαλονίκη (1954) σελ. 2664 κ.ε. Κώδικες Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (Αρ. 952, σελ. 52). Εφημερίδα "Εκκλησιαστική Αλήθεια", τομ. 31, Κωνσταντινούπολη (21.01.1911), σελ. 25-26. Απονομή δικαίου. Δύο επίσημα κυβερνητικά γράμματα περιελθόντα εις γνώσιν της εκκλησίας αγγέλουσιν την λήξιν ζητήματος σπουδαιότητας, της αναγνωρίσεως των Σταυριωτών ως ορθοδόξων. Εφημερίδα "Πρόοδος" της Κωνσταντινούπολης (28.01.1911): Το ζήτημα των Σταυριωτών. Ανεγνώσθη επί Συνόδου γράμμα του μητροπολίτου Τραπεζούντος αναγγέλλοντος ότι αι αρχαί ανεγνώρισαν επισήμως τους Σταυριώτας ως χριστιανούς. Παρατίθεται και σχετικός τεσκερές του Υπουργείου των Εσωτερικών προς την Νομαρχίαν Τραπεζούντος (28.01.1911). Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μ. Ασίας..., σελ. 495-496.

τα κλιμάκια της ανατολίτικης γραφειοκρατίας. Η αναπάντεχη έκβαση των ιστορικοπολιτικών γεγονότων, όπως π.χ. του Κρητικού Ζητήματος και των Βαλκανικών πολέμων, που έφερε αντιμέτωπες την Ελλάδα και την Τουρκία, ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος, ο Μικρασιατικός Πόλεμος, και η αναγκαστική ανταλλαγή, βρήκε τους κρυπτοχριστιανούς απροετοίμαστους. Το δικαίωμα που τους έδινε θεωρητικά ο νόμος του 1910, δεν πρόφτασαν να το εκμεταλλευτούν. Οι φοβεροί διωγμοί και η συστηματική γενοκτονία του ποντιακού ελληνισμού αυτής της περιόδου, ανάγκασαν τους κρυπτοχριστιανούς να μεταθέσουν την αποκάλυψη και την αλλαγή των ονομάτων και της θρησκείας τους για πιο ήρεμες μέρες, μέρες που δυστυχώς δεν ήρθανε ποτέ. Έτσι η ανταλλαγή των πληθυσμών που έγινε με βάση μόνο τη θρησκεία, τους βρήκε από την άλλη πλευρά, αφού ήσαν καταγραμμένοι μονάχα με τα τουρκικά τους ονόματα.

Σύμφωνα με τις εκθέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά και του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας, επίσημα το 1914 ήσαν καταγραμμένοι 43.000.¹⁹ Οι κρυπτοχριστιανοί αυτοί παρέμειναν στον τόπο τους μαζί με όλους εκείνους, οι οποίοι, φοβούμενοι και το αβέβαιο μέλλον, εξακολούθησαν να κρατούν μυστική την πραγματική τους πίστη, κι είναι όλοι αυτοί σήμερα μαζί με τους ελληνόφωνους μουσουλμάνους, οι τελευταίοι εκπρόσωποι του ελληνισμού στην Τουρκία.

¹⁹Πανάρετος, Ο Ελληνισμός του Πόντου, Α.Υ.Ε, Κ.Υ., Α/1920 Έκθεση του αρχιμανδρίτη Παναρέτου, προηγουμένου Βαζελώνος), σελ. 10-12. Σκαλιέρης Γ., Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντος, σελ. 47. Αγγελομάτης Χ., Χρονικόν μεγάλης Τραγωδίας, Αθήνα (1971), σελ. 421.